व्यक्तित्वम् (Personality)

मनोविज्ञाने प्रकरणवशाद् मानव एव व्यक्तिशब्देन अभिधीयते। अमरकोशानुसारेण जातिर्नाति च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मना इति। अर्थात् व्यक्तौ मानवे स्थिताः ये साधारणासाधारणगुणाः ते तम् अन्येभ्यो मानवेभ्यः एव मानवगतव्यक्तित्वेन अवगमयन्ति। आङ्ग्लयभाषायां Personality इति उच्यते। इदं Persona इति ग्रीक्भाषातः निष्पन्नम्, यस्यार्थः भवति आवरणमिति। Persona इत्यस्यार्थः मानवस्य असाधारणगुणाः इति। स्वस्य व्यक्तिमाध्यमेनैव मानवः अन्येषामुपरि प्रभावविस्तारं करोति। आलपोर्ट् महोदयेनोक्तम् व्यक्तिं व्यक्तेस्तेषां मनोदैहिकावस्थानं गतिशीलं संघटनमस्ति यस्तस्य पर्यावरणेन सह द्वितीयं समन्वयं निर्धायति। वुडवर्थमहाभागेनोच्यते यत् मानवव्यवहाराणां मूलभूतः समुदितः यः धर्मविशेषः तस्य व्यक्तित्वमिति नाम इति (Personlaity is the total quality of an individual; pattern of all trails)

व्यक्तित्वभेदाः Types of personality

जगति यावन्तः मानवाः सन्ति तावन्त एव व्यक्तित्वभेदाः भवन्ति। प्रतिजनं स्वकीयं पृथग्रीत्येव व्यक्तितत्वस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति, तदेव भिन्नमस्ति। विविधैः मनोवैज्ञानिकैः व्यक्तित्वभेदः निरूपितः वर्तते। अत्र व्यक्तित्वभेदाः प्रस्तूयन्ते। यथा –

1. हिपोक्रेट्स अनुसारम् - (Hippocrates 400 B.C.) -

(क) कग प्रवृत्तिः (ख) विषादी (ग) पैत्तिकः (घ) श्लेष्मिकः

2. क्रशमरः स्वकीय Physique and Character नामके ग्रन्थे उल्लिखति यथा -

(क).कृशकायाः (ख) तुन्दिलाः (ग) क्रीडकाः

3. शैन्डनमहोदयानुसारम् (Sheldas,1954) –

(क) स्थूलाकृतयः (ख) मध्यकायाः (ग) लम्बाकृतयः

4. थार्नडाइकमहोदयानुसारम् (Thorndike)

(क) सूक्ष्मविचारः (ख) प्रत्ययविचारकः (ग) स्थूलविचारकः

5. जुङ् (jung) महोदयः Psychological Types इत्यस्मिन् स्वकीयग्रन्थे

(क)अन्तर्मुखव्यक्तित्वम् (ख) बहिर्मुखव्यक्तित्वम् (ग) उभयमुखव्यक्तित्वम्

6. कैटलमहोदयानुसारम् (Catted)

(क) वेगवान् (ख) वेगहीनः

7. गार्डन् आलपोर्टमहोदयानुसारम् (Allport)

(क) गतिशीलसङ्घटनम् (ख) व्यवस्थितव्यवहारः (ग) वंशानुक्रमः (घ) वातावरणम् (ङ) समायोजनम्

8. गैरटमहोदयानुसारम् (Garret) –

(क) कुशाग्रबुद्धिः (ख) सामान्यबुद्धिः (ग) मन्दबुद्धिः

व्यक्तित्वविकासः (Development of Personality)

व्यक्तित्वघटनं विकासस्य विविधास्ववस्थासु भवति। व्यक्तित्वेऽस्मिन् अन्तर्निहिताः कारकाः आनुवंशिकेभ्यः पर्यावरणीयेभ्यश्च सत्वेभ्यः सम्बद्धाः भवन्ति। व्यक्तित्व विकासस्य प्रसङ्गे प्रमुखमतत्रयं प्रचलति। तद्यथा –

1.मनोविश्लेषणसिद्धान्तः (Psycho-Analytic Theory)

2.अधिगमसिद्धान्तः (Learning Theory)

3.भूमिकासिद्धान्तः (Role Theory)

1.मनोविश्लेषणवादिनां मते व्यक्तित्वविकासः –

व्यक्तित्वविकासस्य मनोविश्लेषणमतस्य प्रतिपादकः क्रायडमहोदयः आसीत्। मनोविश्लेषणवादिमतानुसारं व्यक्तित्वविकासे विशिष्टं सातत्यं भवति। यत् बाल्यावस्थातः स्पष्टं प्रतीयते। एवञ्च जनस्य सामाजिकसांस्कृतिकसन्दर्भे च तस्य व्यक्तित्वं निर्मीयते। अस्मिन् विकासे पञ्चावस्थाः परिलक्ष्यन्ते। तद्यथा –

(क) मुखीयावस्था (Oral stage)-

अवस्थेयं जीवनस्य प्रथमवर्षात् सम्बध्दा वर्तते। एष मुखकामुकता (Orality) इति नाम्नापि प्रसिद्धा वर्तते। एतस्यां शोषणं, लक्षणम्, अङ्गुष्ठस्य चोषणामादयः समागच्छन्ति। दन्तानामार्विभावे सति कर्तनक्रियायां सुखं प्राप्यते।

(ख)गुदीयावस्था (Aral Stage)

एषा अवस्था शिशोर्जीवनस्य द्वितीयवर्षादारभते वर्षैकपर्यन्तञ्च प्रचलति। एतस्यामवस्थायां शिशुः मलधारणस्य, मलनिष्कासनस्य, पेशीयनियन्त्रणस्य च प्रक्रियासु सुखमनुभवति।

(ग)लैङ्गिकाऽवस्था (Phallic Stage) – इयमवस्था जीवनस्य तृतीयाद्वर्षादारभ्य पञ्चवर्षावस्थां यावत् प्रचलति। एतस्यां बालकः लैङ्गिकायाः उत्तेजनायाः, अतिकल्पनायाश्च माध्यमेन सुखं प्राप्नोति। एतस्यामेवावस्थायां मातुः पुत्रं प्रत्याकर्षणविषयिणी इडिपलग्रन्थिः तथा च पितुः पुत्रीं प्रति स्नेहविकासिनी इलेक्ट्राग्रन्थिः निर्मीयते। फ्रायडमहोदयानुसारम् एतयोः ग्रन्थ्योः कारणादुत्पन्नानाम् अन्तर्द्वन्द्वानां सफलं समाधानं व्यक्तिविकासाय आवश्यकं भवति।

(घ)कामप्रसुप्त्य अवस्था (Latency Stage) –

कान्तोऽयं सुषुप्ताऽवस्थायाः द्योतको भवति। एतस्य कालस्यारम्भो बालकानां जीवनस्य षष्ठवर्षतः यौवनारम्भं यावत् भवति। अत्र बालकः बाह्यजगतः माध्यमेन सुखमनुभवति।

(ङ) जननाङ्गीयाऽवस्था (Genital Stage) - अवस्थेयं किशोरावस्थायाः आरभ्य प्रौढावस्थापर्यन्तं प्रचलति। एतस्यां जनो विषमलिङ्गीजनेन साकं मैथुनक्रियया सुखं प्राप्नोति।

2.अधिगमसिद्धान्तवादिनां मते व्यक्तित्वविकासः –

अधिगमसिद्धान्तानुसारं व्यक्तित्वविकासः पुरस्कारे दण्डे वा निर्भरः भवति। एवं जनानां स्वभावं, विभेदीकरणं, सामान्यीकरणं, अभिवृत्तयः मूल्यञ्चेति रूपेणान्वितं भवति। यथा अधिगमसिद्धान्तेषु उद्दीपकानुक्रिययोः सम्बन्धस्य निर्मितिः जनानां व्यवहारस्य व्यक्तित्वस्य च महत्त्वपूर्णपक्षो भवति। एव प्रकारेण व्यक्तित्वस्य विविधानि विशेषकानि अधिगमस्य प्रतिकलानीति मन्यते।

3.भूमिकासिद्धान्तवादिनां मते व्यक्तित्वविकासः –

प्रत्येकं जनः विशिष्टभूमिकां निर्वोढुमुद्यतो भवति। तस्य भूमिका पूर्वनिर्धारिता भवति। कस्यचिद्विशिष्टस्य राष्ट्रस्य, परिवारस्य, पुरुषस्य, नार्यः वा भूमिका सः निर्वहति। एतासु भूमिकासु जनस्य स्वतन्त्रता परिसीमितैव भवति। यतो हि जन्मनः पूर्वमेव एतत् सुनिश्चितं भवति यत् सः कुत्र वासं करिष्यति, कां भाषां वदिष्यति, इति। सः आत्मनः पराश्रयावस्थायामेव वयस्केभ्यः औपचारिकानौपचारिकरीत्या भूमिकानिर्वहणस्य विधिमधिगच्छति। जनानां व्यक्तित्वविकास एतस्मिन् रूपे भवति, येन उपर्युक्तभूमिकायाः निर्वाहस्य विधिः सरलतया प्रयुज्यते।

व्यक्तित्वसिद्धान्ताः (Theories of Personlaity) –

व्यक्तित्वस्य सम्प्रत्ययानां परिज्ञानाय विविधाः सिद्धान्ताः मनोविद्भिः प्रतिपादिताः वर्तन्ते। तेषु केचन प्रमुखव्यक्तिसिद्धान्ताः अत्र विविच्यन्ते –

मनोविश्लेषणात्मकसिद्धान्तः –

सिगमण्डफ्रायमहोदयः अस्य सिद्धान्तस्य प्रतिपादकः वर्तते। तस्यानुसारं मनः चैतन्यम् (Conscious) पूर्ववर्त्तिचैतन्यम् (Foreconscious) अज्ञातचैतन्यम् चेति त्रिधा विभज्यते। यथा –

चैतन्यम् (Conscious) –

चेतनमनः तात्कालिकज्ञानाधारितं भवति। चेनतस्य सम्बन्धः जाग्रदवस्थया सह भवति। व्यक्तिः यदा जाग्रदवस्थाया कुरुते, तदास्य चेनतमनः सक्रियां भवति। चैतन्ये अस्माकं समुचितानि नामानि, दिनानि, परिस्थितयः घटनाश्च निवसन्ति।

पूर्ववर्त्तिचैतन्यम् (Fore conscious) – व्यक्तेरनुभवसीमायां विद्यमानायां चेतनायां स्थिताः सर्वेऽपि विचाराः नैव स्थायिनः। स्वल्पसमयानन्तरं ते पूर्ववर्त्तिचैतन्यं प्रति जिगमिषन्ति। पूर्वचैतन्यस्य कृते स्मृतिः अर्द्धचैतन्यम् इत्यादीनि नामान्तराणि सन्ति। प्रयत्नेन स्मर्त्तुं शक्त्याः विचाराः पूर्ववर्त्तिचैतन्ये निहिताः भवन्ति। अर्द्धचैतन्ये ते विचारानुभावादयः निहिताः वर्त्तन्ते, येषां तात्कालिकज्ञानं व्यक्तेः नैव जायते परमन्तर्निरीक्षणेन व्यक्ति तज्ज्ञातं प्राप्तुं शक्नोति।

अज्ञातचैतन्यम् (Un conscious) – अज्ञातचैतन्यं मनसः महान् भागो भवति। परन्तु व्यक्तिः अत्रत्यान् विचारान् परिज्ञातुं, स्वेच्छया प्रकटीकर्त्तुञ्च नैव शक्नोति। अचेतनयाः विचाराः स्वयं प्रकटिताः सन्ति। एतेषामुपरि व्यक्तेरधिकारः नैव सम्भवति।

अचेतनयाः विचाराः चेतनात् दूरे सन्तोऽपि सततं क्रियाशीलाः, ऊर्ध्वमुखाश्च वर्त्तन्ते। अचेतने इच्छाः निवसन्ति। तत्राद्याः इच्छाः ताः वर्तन्ते याः एकस्मिन् काले चेतने आसन् परं कालान्तरे अचेतनं प्रतिगताः। द्वितीयप्रकारकाः इच्छाः ताः भवन्ति याः एतावत्यः दुर्बलाः येन चेतनम् आगन्तुमेव नैव क्षमन्ते। मनुष्यः चैतन्यस्तरे यादृशः अचैतन्यस्तरे न तादृशः। मनुष्यस्य सर्वेऽपि व्यापाराः चेतनसम्बद्धाः आहोस्वित् अचेतनसम्बद्धाः वा भवन्ति।

फ्रायडमहोदयः मनसः स्थूलरूपं वर्णयन् मनसः गत्यात्मकपक्षस्यापि वैज्ञानिकमध्ययनमकरोत्। अहंमतिः (ID) अध्यहंमतिः (Ego) विशिष्टाहंमतिः (Super Ego) इति गत्यात्मकभागं त्रेधा।

अहंमतिः (ID) – अहं मतिः मनसः अथवा व्यक्तित्वस्यैक प्रधानपक्षः भवति। अहंमतेः कृते फ्रायड् महत्वं यच्छति। जीवनमृत्युमूलप्रवृत्त्योरुभयोरपि केन्द्रस्थानम् इयमतिरिति तस्य सिद्धान्तः।

समस्तमनोजैविकशक्तीनां मूलस्रोतः (ID) इति तस्य आशयः। अस्पष्टम्। अगम्यं, विषयवस्तु अमूर्त्तञ्च वर्तते। तात्कालिकसन्तुष्टिं वाछति। समयस्थानोचितानुचितसदस्यादुत्तमानुत्तमविवेचनशून्या मतिः इदमतिः। येन केन वा प्रकारेण भवतु स तन्मुखं कामयते (ID)मनः। बाल्ये बालः पूर्णरूपेण अहं मतिः भवति। बालः यदा स्वेष्टं नैव विन्दति तदा वास्तविकतामवगम्य पराशतामनुभवति। ततः इगो इत्यस्य विकासः प्रारभ्यते।

अध्यहं मतिः (Ego) – बाह्यजगतः सम्पर्के समागतः इद्मतेः कश्चित् एकांशः कालक्रमेण अहंमतेः रूपं प्राप्नोति। अहंमतिः वास्तविकतां दुष्परिणामान् न विगणय्य सुखाय यतते, किन्तु अध्यहं विचार्य कालस्थितिगत्यादिकं परिशील्य यथा व्यक्त्यै काऽपि क्षतिः न स्यात्। तथा स्वकार्यं सम्पादयति। इद्मतेः प्रभावेण उत्पन्नानाम् आन्तरिकप्रेरणानां पोषणं **Ego** मतेः एकं प्रमुखं कार्यं वर्तते। आन्तरिकसङ्कटैः ग्रस्तायाः व्यक्तेः दुःखोपशमनाय यतते **Ego** मतिः।

व्यक्तेरवाञ्छनीयेच्छानां वास्तविकतानाञ्च अनयोः मध्ये सामञ्जस्यसंस्थापनकार्यम् अध्यहं मतेरेव वर्तते। क्वचित् **Ego** मतिः स्वशक्तिं मुञ्चनि आहोस्वित् आहोस्वित् ID मतेः। Super **Ego** मतेः पुरतः वा आत्मसमर्पणं करोति चेत् व्यक्तित्वम् अस्तव्यस्तं भविष्यति।

विशिष्टाहंमतिः (Super Ego) – विशिष्टाहंमतिः व्यक्तित्वस्य नैतिकसामाजिकवैचारिकपक्षाणाञ्च प्रतिनिधिरिव वर्तते। मतेरस्याः विकासः Id, Ego मत्योः समनन्तरं विलम्बेन च भवति। व्यक्तेः यादृशः समाजः परिवारः वा लभ्यते तदनु तस्य विशिष्टाहं मतिः विकसिता भवति। विशिष्टाहंमतिः आदर्शसिद्धान्तमनुसरति। बालस्तु इढ्मनस्कः भवति, परं ज्येष्ठानां पालकानां मार्गदर्शनेन, प्रशिक्षणेन अनुभवेन च नैतिकमनसः प्राथमिकविकासः जायते। तेन आत्मनियन्त्रणक्षमतापि उत्पद्यते। कर्त्तव्याकर्त्तव्यप्रज्ञा उदेति। क्रमशः नैतिकमनसः विकासानन्तरं कस्यापि मार्गदर्शनस्य आवश्यकता न भवति। पूर्णरूपेण विकसिता विशिष्टाहं मतिः त्रिधा स्वकार्यं सञ्चालयति।

इढ्मनसः विचाराणाम् कार्याणामुपरि अङ्कुशस्थापनं करोति। ये चः असामाजिकः अनैतिकाश्च वर्तन्ते। यथा कामुकता, आक्रमणशीलतादयः।

अहंमतेः कार्यशैल्यां परिवर्त्तनानयनम्। तन्नाम वास्तविकलक्ष्याणां स्थाने नैतिकलक्ष्यानुगुणं कार्यकरणाय प्रचोदनम्।

एवञ्च व्यक्तित्वं नाम ID, Ego,Super Ego इत्येतासां संयोगः वर्तते।

जुङ्गमहोदयस्य सिद्धान्तः –जुङ्गमहोदयानां मते जनेषु व्यक्तित्वभेदाः जन्मजाताः एव भवन्ति। यथा बाल्येऽन्ये भेदाः न स्पष्टाः भवन्ति तथैव व्यक्तित्वभेदाः अपि। यस्य मानसिको विकासः सम्यग् भवति, तस्मिन्नेव व्यक्तित्वं स्पष्टं प्रस्फुटति। सामान्यतः व्यक्तिषु अन्तर्मुखी बहिर्मुखी चेति द्वे व्यक्ती परिलक्ष्येते।

अन्तर्मुखीव्यक्तित्वम् – अन्तर्मुखस्य जनस्य स्वभावः पूर्णतयैतद्विपरीतः सांसारिकविषयास्तस्य मनो न प्रभावयति। विषयेभ्यः स मनो निर्वर्तयति। एकाकित्वं तस्मै न रोचते। तस्य नानेकानि मित्राणि भवन्ति। नवोत्तरदायित्वेभ्यः स बिभेति। न सुहृदां परिजनानां वा चिन्ता तमधिकं बाधते। न च तस्य मित्राणि तदुपरि प्रसन्नाः भवन्ति। क्रीडाविनोदोपहाससभादिमनोरञ्जनेषु व्यतीतं समयं स वृथा नष्टं मन्यते। एतादृशः पुरुषो गम्भीरः, विषयविशेषे दक्षो भवति, न तु व्यवहारकुशलः। समीपवर्तिनां मित्राणाञ्च स्वविषयकं मतामतं प्रत्युदासीनः स क्रियां परित्यजन् विचारयोजनासु मग्नस्तिष्ठति। तस्य मनोऽस्थिरं भवति। वैज्ञानिकाः, दार्शनिकाः, कवयः, विचारकाश्च अन्तर्मुखी व्यक्तित्वयुक्ताः भवन्ति।

बहिर्मुखीव्यक्तित्वम् – बहिर्मुखीव्यक्तित्वयुक्तानां मानसी शक्तिर्बाह्यं प्रति, सामाजिकं परिवेशं वा प्रत्यङ्मुखीं भवति। तेषां रुचिरन्येषु भवति न तु स्वस्मिन्नेव, स्वसंवेगेषु वा। परिवेशे जायमाना घटनास्तेषां रुचिकर्यो भवन्ति। सामाजिकयोरादानप्रदानयोस्ते आनन्दमनुभवन्ति। ते शीघ्रं निर्णयं कुर्वन्ति, शीघ्रमेव स्वयोजनाः कार्ये परिवर्त्तयन्ति च। ते व्यवहारिकाः क्रीयाशीलाश्च भवन्ति वर्त्तमानं चिन्तयन्ति च। सामाजिकाः राजनीतिकाश्च कार्यकर्त्तारः अभिनेतारः क्रीडाविनोदशीलाश्च बहिर्मुखीव्यक्तित्वयुक्ताः भवन्ति।

लोके केवलमन्तर्मुखीव्यक्तित्वयुक्ताः बहिर्मुखीव्यक्तित्वयुक्ताः वा जनाः सुदुर्लभाः। अस्मासु सर्वेष्वपि प्रवृत्तिद्वयस्य संयोगोऽस्ति, अन्तरञ्च तरतमयोरेव। कश्चिन्मनोवैज्ञानिको व्याख्याता श्रोतृषु प्रवृत्तिद्वयभेदायोक्तवान् – भवतां प्रवृत्तिरन्तर्मुखी बहिर्मुखी वेति ज्ञानाय सरलोऽयमुपायः। यदि मम प्रवचनं श्रुत्वा भवन्तः विचारयितुमारभन्ते, किमहमन्तर्मुख इति, तदा भवन्तोऽन्तर्मुखा एव। यदि च चिन्तयितुमारभेरन् मम प्रतिवेशी कीदृश इति, तदा बहिर्मुखाः।

जुङ्गमहोदयस्यायमाशयः यत् जनाः व्यवहारलोके बहिर्मुखा दृश्यन्ते तेऽचेतने स्वजगतिः अन्तर्मुखाः भवन्ति। ये चान्तर्मुखाः अवलोक्यन्ते तेऽचेतने बहिर्मुखाः सन्ति। अचेतनं व्यक्तित्वं चेतनस्य पूरकं भवति। स मध्यवर्त्तिनं प्रारुपमुभयमुखमपि स्वीकरोति। उभयमुखव्यक्तित्वयुक्तप्रवृत्तिमतां रुचिर्न केवलं स्वस्मिन् भवति नाऽपि परविषये। एतादृशमेव जनानां जगति बाहुल्यम्। अन्तर्मुख – बहिर्मुखौ तु चरमे प्रारुपे। अपरञ्च न हि स्वविषयकायाः रुचेः परविषयकरुच्या विरोधः। तयोः समन्वयः सरलतया साध्यः। स व्यक्तीनां संवेदनशील विचारशीला अनुभूतिशीला सहजज्ञानशीलानीत्यपि प्रारुपाणि वर्णयति।

क्रशमरमहोदयस्य व्यक्तित्वसिद्धान्तः – क्रशमरमहोदयैर्मनुष्याणांलम्बह्रस्वशरीरपरिमाणशरीराकृतिविशेषानधिकृतं चतुर्विधं वर्गीकरणं सम्पादितम्। तदनुसारं पुरुषाश्चतुर्विधाः भवन्ति। चतुर्विधाः पुरुषास्तावत् प्रांशवः, सुघटितशरीराः ह्रस्वाः तदितराश्चेति। प्रांशवः ते पुरुषाः भवन्ति,येषां शरीरतौलमानं शरीरलम्बत्वाद्यपेक्षया न्यूनं भवति, येषां शरीरमपि रजकस्याश्वतरीभारवदितस्ततो दोलायमानमिवावतिष्ठते।

सुघटितशरीराः पुरुषास्ते भवन्ति, येषां सुहृदमांसलपेशीरनायुबन्धनानि शरीराणि भवन्ति सर्वाङ्गानि च समानरुपेण विकसितानि भवन्ति।

ह्रस्वाः पुरुषाः शरीरतौलमानापेक्षया ह्रस्वाः भवन्ति, तेषां बलिष्ठं शरीरं पर्वतीयपुरुषाणामिव सुघटितं भवति।

क्रशमरमहोदयः प्रांशुसुघटितशरीराणां बाहुल्यमकालोन्मादग्रस्तेषु रोगिषु प्राप्तवान्। ह्रस्वाश्च पुरुषाः प्रायोऽवसादोन्मादरोगपीडिता आसन्। स्वस्थपुरुषाणामपि तथैव चतुर्विधं वर्गीकरणं कर्त्तुं शक्यते, तेषु च तत्तद्गुणानामुन्मादग्रस्तरोगिणामपेक्षया न्यूनाभिव्यक्तिर्भविष्यतीति तेषां मतम्।

प्राध्यापक प्रवराभ्यां शैल्डनस्टीवेन्समहोदयाभ्यामपि क्रेशमरमतं संशोधितम्। तन्मते पुरुषाणां शरीराकृत्तिविशेषानुसारं त्रिधा वर्गीकरणं कर्त्तुं शक्यते। शरीराकृतिभेदानुसारं स्वभावभेदाः निष्पन्नाः भवन्ति।

क्षतिपूर्त्तिसिद्धान्तः- एल्फ्रीड् - एड्लर्महोदयेन प्रवर्त्तितः सिद्धान्त एव क्षतिपूर्त्तिसिद्धान्तः इत्युच्यते। अयं 1911 तमे वर्षे मनोविश्लेषणवादिनां सङ्घटनात् बहिर्भूत्वा कश्चन नूतनसिद्धान्तामपठयत्। सः वृत्या वैद्य आसीत्, न तु मनोवैज्ञानिकः। आदौ सः शरीरे विद्यमानानाम्

अवयवानां क्षतिपूर्त्तिप्रक्रियाम् अधिकृत्य गहनमध्ययनमकरोत्। क्षतिपूर्त्तिसिद्धान्तस्य मूलाधारोऽपि अयमेव। यदि मनुष्यप्रयत्नेन विना स्वाभाविकरूपेणैव तच्छरीरम् एतावत्कार्यं करोति तन्नाम क्षतिपूर्त्तिं करोति, तर्हि एकस्मिन् समाजे निवसता नानाविधावश्यकतानां पूर्त्यर्थं प्रयतमानेन मनुष्येण किं किं क्रियेतेति परीक्षितुमैच्छत् एड्लर् महोदयः। क्षतिपूर्त्तिसिद्धान्तः तत्परीक्षणस्य कलस्वरूपं वर्त्तते। क्षतिपूर्त्तिसिद्धान्तावगमनार्थम् एड्लर्महोदयेन प्रयुक्तं सैद्धान्तिकचक्रं परिशीलनीयं भवति। चक्रस्य प्रथमवृत्ते हीनताभावः वर्तते। अस्यार्थः हीनताभावः व्यक्तित्वस्य बीजकोषः वर्त्तते यञ्च व्यक्तिं क्षतिपूर्त्यर्थं प्रचोदयति। श्रेष्ठताप्राप्तयर्थं तेन क्रियमाणः सङ्घर्षः तज्जीवनशैलीं द्योतयति। सर्जनात्मक आत्मा तु बाह्यवातावरणे विद्यमानाभिः शक्तिभिः सह समायोजनं कर्त्तुमुपकरोति। जीवनशैली, सर्जनात्मकात्मा, पर्यावरणशक्तिरित्येतेषां त्रयाणां मध्ये पुंस्पृहा नामकमण्डाकारकं वृत्तं प्रविशब्द वर्तते । पुंस्पृहा एकत्र जीवनशैलीनिर्माणे योगदानं प्रयच्छति। अपरत्र सर्जनात्मकात्मने बाह्यशक्तिभिः सह योद्धुं सहकरोति। यथा शरीरस्यैकमङ्गं दुर्बलं चेत् शरीरं क्षतिपूर्त्तिं करोति तथा मनः दुर्बलं चेत् मनुष्योऽपि क्षतिपूर्त्तिं करोति। हीनताभावेन मुक्तिं प्राप्तुं मनुष्येण क्रियमाणः सुरक्षात्मकप्रयास एव क्षतिपूर्तिरिति कथ्यते। मनुष्यः स्वहीनतानाम्, अयोग्यतानां द्वारा उत्पन्नस्य अन्तर्द्वन्द्वस्य दूरीकरणाय ताः क्रियाः आचष्टे याश्च क्रियाः तस्मै आत्मसन्तोषं प्रयच्छन्ति। सेयं क्षतिपूर्त्तिः त्रिविधा –

1.प्रत्यक्षक्षतिपूर्त्तिः 2.अप्रत्यक्षक्षतिपूर्त्तिः 3.अतिक्षतिपूर्त्तिः

प्रत्यक्षक्षतिपूर्त्या परोक्षक्षतिपूर्त्या च व्यक्तित्वविकासः सम्भवति। अतिक्षतिपूर्त्तिः मनोविकृतिं द्योतयति। अतिक्षतिपूर्त्या नानाविधमानसिकरोगाः उत्पद्येरन्। एड्लर् वदति यत् मनुष्यः एकः कलाकारः भवति। व्यक्तित्वञ्च तदीयकलाकृतिरिति। परन्तु नायं रचनापटुः। न वा स्वस्य मनसः शरीरस्य च विषये परिपूर्णज्ञानवान्। अयं तु दुर्बलः अतिपरिश्रमशीलः अपूर्णश्च मानवः वर्तते। नायं वातावरणाधीनः। अस्मिन् काश्चन विशिष्टक्षमताः वर्तन्ते यासां साहाय्येन सः प्राकृतिकमनोवैज्ञानिकसामाजिक पर्यावरणस्योपरि नियन्त्रणं संस्थाप्य लक्ष्योन्मुखो भविष्यति।

प्रकृतिविशेषसिद्धान्तः –

प्रकृतिविशेषस्यार्थः व्यवहारपरकः स्थिरचित्तत्वम्, उत्साहः, स्वभावः, कारुण्यम्, उत्तरदायित्वम्, साहसम्, मैत्रीं, धैर्यम्, अधिकारप्रियत्वं विवादशीलत्वं, यत्नशीलत्वमित्यादयः मानवप्रकृतिविशेषेषु

केचन। एतेषु केचन परस्परं विरुद्धाः। केचन परस्परसम्बद्धाः। मानवे स्थिताः एते गुणाः विरुद्धाः अविरुद्धाश्च यदि सममनुपातं प्राप्य परस्परमनुरुन्धानाः सन्ति तदैव व्यक्तित्वं समीचीनं सुष्ठु सङ्कलितं च भवतीति अङ्गीक्रियते। अस्यापरं नाम लिप्तव्यक्तित्वम् इति। एतत् सिद्धान्तानुसारं व्यक्तित्वस्य रचना भिन्नप्रकारकैः प्रकृतिविशेषैः सम्मेलनेन भवति। अतः भक्तित्वस्य निर्धारणमेतेषां विश्लेषणेन सम्भवति।

वैयक्तिकप्रवृत्तेः सिद्धान्तः – आलपोर्टमहोदयमते व्यक्तेर्विशेषकाः तद्व्यवहारस्य समरूपाः भवन्ति।

यस्मिन् स्वभावसदृशो गुणो भवति। परं तेषां तुलनया तेऽधिकं सामान्यीकृताः भवन्ति। आलपोर्ट्महोदयेन विशेषकाणां श्रेणीद्वयं प्रतिपादितम्। तद्यथा –

सामान्यवैयक्तिकविशेषकाः – एते विशेषकाः व्यक्तिषु तुलनीयाः भवन्ति।

मुख्याः केन्द्रवर्त्तिनो गौणाश्च विशेषकाः - एते विशेषकाः जनस्य जीवने व्यापकाः प्रभाविनश्च वर्त्तन्ते।

पृष्ठविशेषकस्य मूलविशेषकस्य च सिद्धान्तः – कैरलमहोदयः सिद्धान्तस्यास्य प्रवर्त्तकः आसीत्। तन्मते स गुणे यस्याऽधारे जनस्य कस्मिंश्चित् प्रदत्तायां परिस्थितौ अभिव्यक्तेः क्रियायाः सन्दर्भे भविष्यत्कथनं सम्भवति । तत्तस्य व्यक्तित्वं कथ्यते। तन्मते जनस्य व्यवहारस्याधारे एतेषां गुणानां विषयेऽनुमानं कर्त्तुं शक्यते। अत्र पृष्ठविशेषकाः जनस्य व्यवहारस्य प्रतिनिधिभूताः भवन्ति। एते परस्परसम्बद्धाः। मूलविशेषकाः व्यक्तित्वस्य न्यूनतया विचारशीलाः, परं गम्भीरा महत्त्वपूर्णाश्च गुणाः वर्तन्ते। अत्र पृष्ठविशेषकाः व्यक्तित्वस्य वर्णनात्मकं पक्षं प्रकटयन्ति। मूलविशेषकास्तु व्याख्यात्मकेषु कारकेष्वपि परिगण्यन्ते। एतेन कारकविश्लेषणरीत्या षोडशसंख्याकाः गुणाः परिचिन्तिता। कैटलमहोदयानुसारं मानव्यक्तित्वं तस्य विशेषकाणां समन्वयो नाम। यदा जनः स्वकीयेन पर्यावरणेन अन्तः क्रियां करोति। तदा तस्य परिवेशात्प्रभाविताः पृष्ठविशेषकाः प्रकटिताः भवन्ति।

व्यक्तित्वस्य गत्यात्मकता सिद्धान्तः - व्यक्तित्वस्य घटने तस्मिन् निहितायां गतिशीलतायाञ्च महत्त्वं अन्यमानाः सिद्धान्ताः अपि महत्त्वपूर्णाः भवन्ति। एतेषु सिद्धान्तेषु फ्रायड महोदयस्य जुङ्गमहोदयस्य, एडलरमहोदयस्य च सिद्धान्ताः लुइनमहोदयस्य क्षेत्रसिद्धान्तश्च परिगणितो भवति।

अपेक्षासिद्धान्तः

सिद्धान्तस्यास्य प्रमथप्रवर्त्तकौ मुर्रे अब्रहाम् मेस्लोमहोदयौ च। एतौ व्यक्तित्वापेक्षयोर्मध्ये विद्यमानसम्बन्धविषये विशेषरूपेण अध्ययनमकुरुताम्। तत्कथनानुसारं भौतिकेन सामाजिके पर्यावरणेन वा यस्याः कस्याः अपि अपेक्षायाः कारणेन व्यक्तौ गत्यात्मकम् एवं निर्देशात्मकं बलमुत्पन्नं भवति। तदेव प्रेरणा नाम्ना व्यपदिश्यते। इयं शक्तिः मानवं निश्चितरूपेण व्यवहारं कर्त्तुं प्रेरयति। अब्रह्म्- मस्लोमहोदयः क्रमिकरूपेण अभिप्रेरणे कारणानि भवन्तीति प्रतिपादयति। तानि क्रमशः-

1.भौतिकापेक्षाः 2.सुरक्षापेक्षाः 3. सामाजिकापेक्षाः 4.गौरवापेक्षाः 5.आत्मसिद्धयपेक्षाः

संवृत्तिवादिसिद्धान्तः

संवृत्तिवादिसिद्धान्तानुसारं व्यक्तित्वस्य व्याख्या मानवव्यवहारस्य अनेकानां प्रतिमानानामाधारीकृत्य क्रियते। कार्ल रोजर्स, जी.कैली, कुर्त्तुलेविन्, मैरलो तथा च मुरे महोदयाः अस्य सिद्धान्तस्य विकासं कृतवन्तः।

व्यक्तित्वाध्ययनस्य प्रमुखविधयः (Main Methods of Personality Study)

व्यक्तित्वाध्ययनाय बहुविधविधयः प्रयुज्यन्ते। तेषु प्रमुखाः सन्ति यथा –

1.साक्षात्कारविधिः – साक्षात्कारविधेः प्रयोगः व्यक्तित्वाध्ययनाय सर्वाधिकं प्रयुज्यते। अनेन विधिना शारीरिकमानसिकावस्थानाम् अध्ययनमुत्तमरूपेण कर्त्तुं शक्यते। According to John Darley –

The Interview is a Conversation with a purpose.

साक्षात्कारमाध्यमेन अभिवृत्तिः सवेगः, विचारः इत्यादयः सरलतया अध्येतुं शक्यते। साक्षात्कारः अधोलिखितप्रकारेण भवति –

(क) वैयक्तिकः सामूहिकश्च साक्षात्कारः

(ख) सूचनात्मकसाक्षात्कारः

(ग) अनुसन्धानात्मकसाक्षात्कारः

(घ) निदानात्मकसाक्षात्कारः

(ङ) परामर्शसाक्षात्कारः

(च) उपचारात्मकसाक्षात्कारः

2.व्यक्ति-इतिहासविधिः - दुष्प्रवृत्तियुक्तबालानां प्रशिक्षणार्थिनां वा निदानाय अस्य विधेरनुसरणं क्रियते। तेषां समस्या, पारिवारिकसम्बन्धः, व्यवसायः, सामाजिकसम्बन्धः, बुद्धिः, शारीरिकावस्था, परिपक्वता, शिक्षा, व्यक्तित्वञ्च आधारीकृत्य सम्बद्धसूचना सङ्कलय्य व्यक्तित्वस्याध्ययनं क्रियते।

3.निर्धारणमापनीविधिः- व्यक्तित्वस्य गुणानां मात्रायाः परिज्ञानाय अस्याः मापन्याः प्रयोगः क्रियते। अस्यां मापदण्डाः त्रयः, पञ्चः, सप्तः वा भवन्ति। निर्धारणमापत्यां व्यक्तित्वस्य गुणस्य उपस्थितिरपि ज्ञायते।

4.निरीक्षणविधिः – निरीक्षणमाधारीकृत्य बालकानां व्यवहारस्य अध्ययनम् अस्मिन् विधौ भवति। प्रत्यक्षाप्रत्यक्षनिरीक्षणमाध्यमेन, नियन्त्रितनिरीक्षणमाध्यमेन च बालकानां व्यक्तित्वस्याध्ययनं क्रियते।

5.प्रश्नावलीविधिः – कस्यचित् उद्देश्यस्य पूर्त्तये बालकैः क्रमबद्धतया प्रश्नमाध्यमेन उत्तराणि अस्मिन् विधौ स्वीक्रियन्ते। व्यक्तित्वद्योतकोत्तरप्राप्त्यनुकूलप्रश्नाः प्रश्नपत्रे मुद्रिताः भवन्ति। प्रश्नानामुत्तरं छात्रैः लेखनीयम्। उत्तराणामाधारेणैव व्यक्तित्वस्याध्ययनं क्रियते। प्रश्नावलीविधेः अधोलिखिताः भेदाः सन्ति। यथा –

(क) प्रतिबन्धितप्रश्नावली

(ख) अप्रतिबन्धितप्रश्नावली

(ग) सचित्रप्रश्नावली

(घ) मिश्रितप्रश्नावली

6.मनोविश्लेषणात्मकविधिः – सिग्मण्डफ्रायड्महोदयेन चेतनाचेतनदमितइच्छानां ज्ञानाय अवबोधाय च मनोविश्लेषणात्मकविधेः प्रयोगः कृतः। बालानां दमित - इच्छानां ज्ञानाय अनेन विधिना व्यक्तित्वस्याध्ययनं क्रियते।

7.प्रक्षेपणविधिः – व्यक्तिनाम् अन्तःस्थितेर्ज्ञानाय अस्य विधेः प्रयोगः क्रियते। अस्य विधेः प्रयोगः एल फ्रैकमहोदयेन कृतः। प्रक्षेपणविधिना दमित इच्छानां विचाराणां च ज्ञानं प्राप्यते। अनेन बालानाम् अचेतनमनः अध्येतुं शक्यते। अस्मिन् विधौ एतानि परीक्षणानि भवन्ति। तद्यथा –

(क) मषीपरीक्षणम्

(ख) प्रसङ्गात्मकबोधपरीक्षणम्

(ग) बालानां विषयाभिबोधपरीक्षणम्

व्यक्तित्वस्य प्रभावकानि कारकाणि (Effective Factors of Personlaities)

कानिचन प्रभावकानि कारकाणि व्यक्तिं व्यक्तित्वं प्रभावयन्ति। तानि –1.शारीरिककारकाणि – शारीरिककारकाणि यथा स्थूलत्वम्, कान्तिः, वर्णः इत्यादयः

2. वंशानुक्रमाधारितानि कारकाणि – जनानां आचरणव्यवहारादयः तेषां वंशपरम्परया प्रभाविताः भवन्ति।

3.वातावरणाधारितानि कारकाणि – व्यक्तित्वम् अधोलिखितानि वातावरणानि प्रभावयन्ति। यथा –

- ✓ पारिवारिकम्,
- ✓ भौतिकम्
- ✓ सामाजिकम्
- ✓ सांस्कृतिकम्
- ✓ धार्मिकम्
- ✓ विद्यालयीयम्
- ✓ प्रतिवेशनम्
- ✓ आवासीयम्
- ✓ भाषिकम्
- ✓ व्यवहारिकम्

4.समाजशास्त्रीयकारकाणि – व्यक्तित्वम्, सैद्धान्तिकम्, आर्थिकम्, सामाजिकम्, राजनैतिकम्, आध्यात्मिकम्, कलात्मक़ञ्च इत्येतानि कारकाणि प्रभावयन्ति।

5.मनोवैज्ञानिकानि कारकाणि – मनोवैज्ञानिकेषु कारकेषु अभिप्रेरणा, रुचिः, चरित्रं, बौद्धिकक्षमता, अभिवृत्तयश्च प्रभावयन्ति व्यक्तित्वम्।

******